

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ του Jacques Le Goff	7
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ	
Η ιδέα της πόλης στην κλασική παιδεία	23
Οι αστικές μεταβολές στα τέλη της Αυτοκρατορίας	33
Η κρίση των πόλεων μετά την πτώση της Αυτοκρατορίας της Δύσης	46
Τα χαρακτηριστικά που προβάλλουν στο αστικό σύστημα της Δύσης	55
2. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΠΟΛΗΣ	
Οι παραθαλάσσιες πόλεις της Ιταλίας	67
Οι πόλεις στις διάφορες ευρωπαϊκές περιοχές	83
Ο αποικισμός και οι νέες πόλεις	122
Η κληρονομιά του αστικού Μεσαίωνα	131
3. Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΤΕΛΕΙΩΣΗΣ	
Το σταθεροποιητικό πλαίσιο και οι τελευταίες αστικές ευθύνες του 1300	135
Η διακυβέρνηση των μονιμοποιημένων πόλεων	142
Η νέα καλλιτεχνική παιδεία	146
Η ανανέωση του αστικού σχεδιασμού στην Ιταλία	152
Η απομάκρυνση της θεωρίας από την πρακτική	173

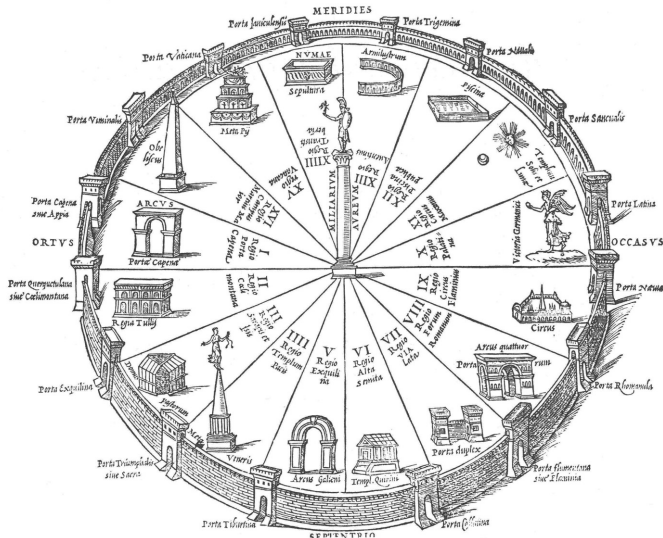
4. Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ	
Ο πλούτος της Ευρώπης διασχίζει τον ωκεανό	179
Ο αποικισμός στον ασιατικό	
και τον αφρικανικό κόσμο	184
Ο αποικισμός στο νέο κόσμο	188
5. Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ	
ΣΤΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ	
Οι νέες συνθήκες του πολεοδομικού σχεδιασμού	205
Η προοπτική στην πόλη:	
οι αστικές μεταμορφώσεις από το 1550 ως το 1650	209
Η πόλη σε προοπτική:	
οι αστικές μεταμορφώσεις από το 1650 ως το 1750	226
Η έξοδος από την προοπτική.	
Το αγγλικό πείραμα	244
6. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ	
Η επανάσταση στις πόλεις	255
Η μεταμόρφωση τύπου Haussmann:	
η μετα-φιλελεύθερη πόλη και τα προβλήματά της	271
7. Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ	
Οι πόλεις στον εξευρωπαϊσμένο κόσμο	299
Η εφεύρεση μιας νέας πόλης	310
Η ανανέωση των ευρωπαϊκών πόλεων	
τα τελευταία πενήντα χρόνια	321
Στοχασμοί στο κατώφλι του μέλλοντος	337
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	349
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	389

Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Η ιδέα της πόλης στην κλασική παιδεία

Η Ευρώπη γεννιέται από την παρακμή του αρχαίου κόσμου και εξακολουθεί να βρίσκεται αντιμέτωπη με τον κόσμο αυτό, από τον οποίο προέρχεται ο υλικός εξοπλισμός και οι πρωτογενείς πνευματικές δομές.

Στον κλασικό κόσμο, η πόλη εξουσιάζει τις θεσμικές σχέσεις και την οργάνωση των εδαφών. Πράγματι, η κρίση του συστήματος των πόλεων είναι μια από τις βασικές συνιστώσες της παρακμής του. Η λογοτεχνία και η συλλογική φαντασία ταυτίζουν από πολύ παλιά τον πολιτισμό με την πόλη, μεταφέροντας σ' εμάς μια σειρά από συνειρμούς, που ακόμα προξενούν αμηχανία, ανάμεσα στις λέξεις που προέρχονται από την ελληνική ρίζα *πόλις* και από τις λατινικές *urbs* και *civitas*. Έτσι, λοιπόν, η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συνοψίζεται στην καταστροφή της επώνυμης πόλης, της Ρώμης, και η διασπορά της οργανωμένης κοινωνίας γίνεται με φυσικό τρόπο αντιληπτή στην υποβάθμιση του σκηνικού των πόλεων: «*semidirutarum urbium cadavera*» (σ.τ.μ.: περί της αποσύνθεσης των πτωμάτων των πόλεων), γράφει ο Άγιος Αμβρόσιος, επισκεπτόμενος τη Βόρεια Ιταλία, γύρω στο 387. Ο Άγιος Αυγουστίνος, μετά τη

1. Ιδεατή όψη της Ρώμης κατά την εποχή του Αυγούστου. Χαρακτικό του 1527.

ληηλασία της Ρώμης το 410, περισώζει την ιδέα της πόλης στον υπερφυσικό κόσμο, και περιγράφει την τάξη της χριστιανικής θρησκείας ως την πόλη του Θεού, που την αντιθέτει στην πόλη του ανθρώπου, η οποία χάνεται κάτω από το βάρος των αμαρτιών της.

Απαιτείται να θυμηθούμε με συντομία το σύνολο των πολιτιστικών και θεσμικών θεμάτων, που περιέχονται σ' αυτή την έννοια, στο λυκόφως του αρχαίου κόσμου.

Η πόλη γεννιέται την τρίτη και τη δεύτερη χιλιετία στη

Μεσοποταμία, στις κοιλάδες του Νείλου, του Ινδού και του Κίτρινου Ποταμού, ως διοικητική οντότητα, όπου συγκεντρώνεται και ανταλλάσσεται το πλεόνασμα της γεωργικής παραγωγής, που προέρχεται από ορισμένες πιο εύφορες περιοχές. Η καινοτομία αυτού του γεγονότος, που διαχωρίζει το μύθο από την ιστορία, καταγράφεται σαφέστατα στα πρώτα γραπτά κείμενα («αφ' ότου η βασιλεία των ουρανών ήρθε στη γη, άνθισε στην Εριδού», διαβάζουμε στην αρχή του αρχαιότερου βασιλικού καταλόγου των Σουμερίων, στα τέλη της τρίτης χιλιετίας) και η πράξη που αντιπαραθέτει την πόλη στην ύπαιθρο, χωρίζει δηλαδή τον κόσμο σε δύο αντίθετα μέρη, εξακολουθεί να δεσπόζει και στο φυσικό σκηνικό και στην πνευματική και θεσμική οργάνωση. Η πόλη είναι ένας περιφραγμένος χώρος ή ένα σύνολο περιφραγμένων χώρων, όπου ωριμάζει η τέχνη της διαχείρισης των μεσαίων και των μικρών αποστάσεων –αυτό που από τότε εννοούμε ως «αρχιτεκτονική»– ενώ σιγά σιγά λησμονιέται η αρχαιότερη τέχνη της εισβολής σε εδάφη χωρίς σύνορα και της μεταμόρφωσής τους. Οι πυραμίδες που υψώνονται στο κατασκευασμένο τοπίο της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας και είναι ορατές από μακριά, στο φυσικό τους περιβάλλον, θυμίζουν για καιρό τη μετάβαση από τον έναν τρόπο λειτουργίας στον άλλο. Στην πόλη, το σπίτι, το μέγαρο, ο ναός, είναι επιμέρους περιφραγμένοι χώροι, τόσο πιο σημαντικοί, όσο πιο απομονωμένοι. Αρκεί να θυμηθούμε την κοινή δομή του ναού και του τάφου στην Αίγυπτο, με διάφορα περιβλήματα το ένα πάνω στο άλλο, που ενισχύουν την άμυνα απέναντι σ' έναν κόσμο εχθρικό και απειλητικό.

Ο ελληνικός πολιτισμός εφευρίσκει εκ νέου την πόλη ως

συλλογικό ορίζοντα, άξιο του ανθρώπου, χάρη στην πληρότητά της, που απαιτεί μια σχέση εξωτερική, ισορροπημένη με την ύπαιθρο, και ένα εσωτερικό μέτρο, υπολογισμένο και ελεγχόμενο. Η θεωρητική έννοια παρατίθεται από τον Αριστοτέλη στο περίφημο απόσπασμα που ακολουθεί:

Αν όλες οι ενώσεις τείνουν προς κάτι αγαθό, κατά μείζονα λόγο πρέπει να τείνει εκείνη που είναι ανώτερη όλων και περιέχει όλες τις άλλες: εκείνη που αποκαλείται πόλη και ένωση πολιτών [...]

Πρώτα απ' όλα, απαιτείται να ενωθούν τα πλάσματα που έχουν πλαστεί για να ζήσουν μαζί, δηλαδή ο άντρας και η γυναίκα, για να εξασφαλίσουν τη διαιώνισή τους, και ο αφέντης με το σκλάβο, για τον υλικό κάματο. Από αυτή την ένωση για τις βασικές ανάγκες της ζωής προκύπτει η οικογένεια. Η ένωση περισσότερων οικογενειών για την επίτευξη μιας πιο ευρείας και πιο σύνθετης λειτουργικής ενότητας είναι το χωριό. Η ένωση περισσότερων χωριών είναι η πόλη, που είναι αυτάρκης, και σχηματίζεται για να υπάρξει, και αφού πετύχει αυτόν το σκοπό, να φθάσει την τελειότητα. Η πόλη υπάρχει εκ φύσεως, αν εκ φύσεως γεννώνται και οι απλούστερες ενώσεις, γιατί η πόλη είναι η τελική επιδίωξη, προς την οποία τείνουν όλες οι άλλες. Πράγματι, αποκαλούμε «φύση» ενός πράγματος την κατάστασή του στο τελευταίο στάδιο της εξέλιξής του.

Η πόλη, επομένως, είναι ένα φυσικό γεγονός, και ο άνθρωπος εκ φύσεως είναι ένα πολιτικό ον. Όμως ο άνθρωπος είναι πολιτικό ον για λόγους διαφορετικούς και πιο ισχυρούς απ' ό,τι οι μέλισσες ή οποιοδήποτε άλλο ζώο που ζει ομαδικά. Μόνο ο άνθρωπος από όλα τα ζώα έχει το χάρισμα του λόγου. Η φωνή μπορεί να εκδηλώσει πόνο ή ευχαρίστηση, και, βέβαια,

1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

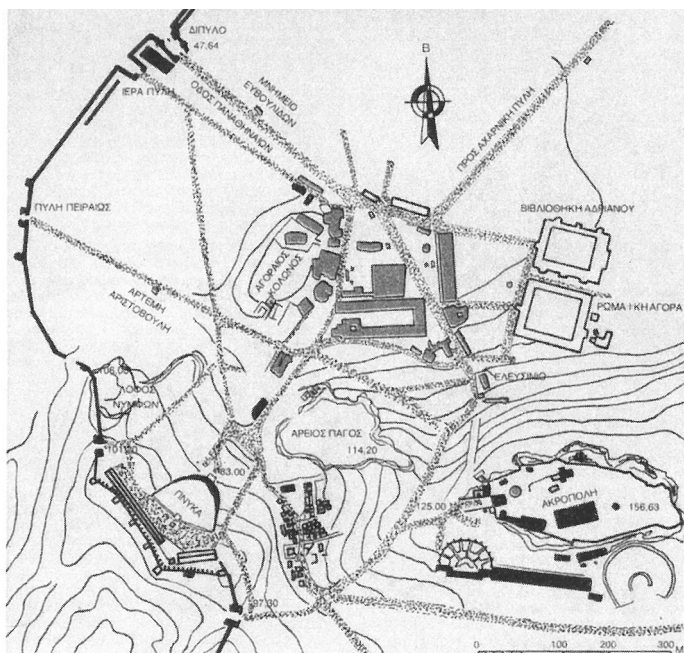
φωνή διαθέτουν και άλλα ζώα. Όμως, ο λόγος χρησιμεύει για να εκδηλώσει το χρήσιμο ή το βλαβερό, το σωστό ή το εσφαλμένο. Αυτό είναι πράγματι το χαρακτηριστικό του ανθρώπου: να έχει γνώση του καλού και του κακού, του δίκαιου και του άδικου, και των άλλων ηθικών διακρίσεων. Η ένωση των όντων που διαθέτουν αυτές τις γνώσεις δημιουργεί την οικογένεια και την πόλη. Εξάλλου, η πόλη είναι η συνθήκη της οικογένειας και του ίδιου του ανθρώπου. Πράγματι, αν ο καθένας δεν επαρκεί στον εαυτό του, σε σχέση με την πόλη, θα είναι στην ίδια κατάσταση που είναι το μέρος με το όλο. Όποιος δεν είναι σε θέση να συμμετέχει στη ζωή της πόλης, ή δεν την έχει ανάγκη, δεν μπορεί καν να λέγεται άνθρωπος, μάλλον θα πρέπει να λέγεται ζώο ή θεός.

Όπως παρατηρήθηκε πολλές φορές, η ελληνική πόλη είναι μια «ανοικτή πόλη» που περιλαμβάνει νόμιμα, και, αν συντρέχει λόγος, φιλοξενεί στα τείχη της ακόμα και τον αγροτικό πληθυσμό, και παρουσιάζεται ως ένα ενιαίο τόπιο, που αποτελείται από μέρη αντίστοιχα ορατά και μετρήσιμα, αν και διαφορετικά ως προς τη λειτουργία και τη σημασία τους. Τα κτίρια και οι δημόσιοι χώροι – που υπερέχουν απόλυτα των ιδιωτικών – προσδίδουν στο σκηνικό της πόλης τον τέλειο και τελειοποιημένο χαρακτήρα που απαιτεί ο αριστοτελικός ορισμός. Οι στοές με τις αψίδες και τους κίονες, που περιβάλλουν τους ναούς και τα μνημεία, υλοποιούν τη σταδιακή μετάβαση από τους εσωτερικούς χώρους στον κοινόχρηστο εξωτερικό χώρο. Η αρχιτεκτονική γίνεται ικανή να δώσει ομοιογενώς μορφή και κύρος σε όλο το χώρο όπου κατοικεί ο άνθρωπος.

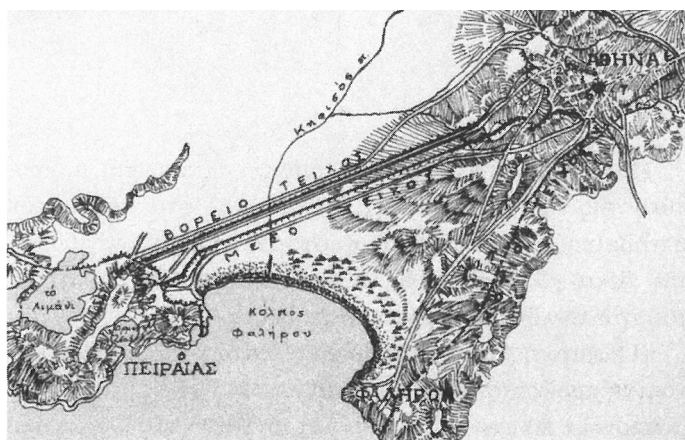
[Εύγλωττο δείγμα της αρχαιοελληνικής αντίληψης και του αριστοτελικού ορισμού η πόλη των Αθηνών, το *Άστυ*,

που ήταν κτισμένη σε βραχώδη λοφοσειρά, η οποία διήκει προς δυσμάς της σημερινής πόλης, και περιελάμβανε το λόφο της Πνύκας, το λόφο των Νυμφών, τον κωνοειδή λόφο του Μουσαίου, όπου το μνημείο του Φιλοπάππου, και το βραχώδη όχθο της Ακρόπολης, με το χθαμαλό Άρειο Πάγο μπροστά. Στην Ακρόπολη όπου το 447 π.Χ. άρχισε η ανέγερση του Παρθενώνα (ναός της Παρθένου Αθηνάς, διαστάσεων 28 x 101 μ.), κατοικούσαν οι βασιλείς και έξω απ' αυτήν υπήρχαν οι κατοικίες των πολιτών, οι οποίες και αποτέλεσαν το πρώτο άστυ. Αργότερα το άστυ αυτό επεκτάθηκε προς το Θησείο και τον Κεραμεικό, ενώ το κέντρο της πόλης μετατέθηκε στην Αγορά και το χώρο γύρω από το Θησείο, όπου ιδρύθηκαν το Πρυτανείο, το Βουλευτήριο, η Ποικίλη Στοά κ.ά. Στα ανατολικά της κλασικής αυτής Αγοράς υπήρχε η λεγόμενη ρωμαϊκή αγορά, με το ρολόι του Κυρρήστου, η βιβλιοθήκη του Αδριανού και δίπλα ο Άρειος Πάγος, η Πνύκα και άλλα ιερά. Προκειμένου να προστατευθεί η πόλη, ο Θεμιστοκλής περιέλαβε την Αθήνα με τα Μακρά Τείχη (461-456 π.Χ., ύψους 12 μ. και πάχους 3 μ.), που προάσπιζαν την περιοχή Αθηνών, Πειραιώς και Φαλήρου, και τα οποία καταδαφίστηκαν μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Το 393-391 π.Χ. τα Τείχη ανοικοδομήθηκαν από τον Κόνωνα. Στη συνέχεια, χτίστηκε το Δίπυλο, συμπληρώθηκε το Διονυσιακό Θέατρο και το Στάδιο και κατασκευάστηκε το μνημείο του Λυσικράτη. Κατά το 2ο π.Χ. αι. οι Ευμένης Β' και Άτταλος Β' της Περγάμου ίδρυσαν τις ομώνυμες στοές, ο δε Αδριανός από το 125 επεξέτεινε την πόλη προς τα ανατολικά, οπότε ανακαινίστηκε το Στάδιο και κατασκευάστηκαν το Αδριάνειο Υδραγωγείο και το κάτω από την Ακρόπολη ομώνυμο Ωδείο].

* Το εντός αγκυλών κείμενο, συμπλήρωση της Ελληνικής έκδοσης.

2. Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας, όπου επισημαίνονται τα αρχαία κτίσματα με βάση τα ευρήματα.
3. Αναπαράσταση των τειχών της Αθήνας, όπως ήταν μετά τους Περσικούς Πολέμους

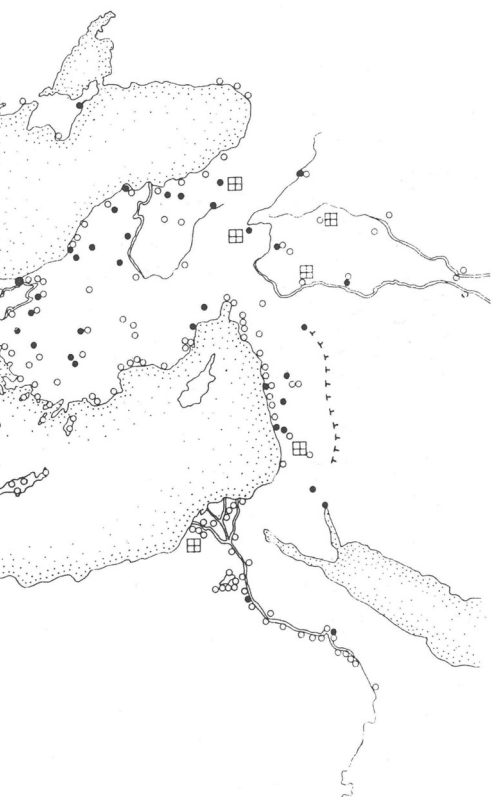

Προς δικαίωσή τους παγκοσμίως, η έννοια και το πρότυπο της ελληνικής πόλης επιζούν και στα κράτη που υπερβαίνουν κατά πολύ το αριστοτελικό όριο των *μυρίων*, των δέκα χιλιάδων ανθρώπων, που συνδέεται με τη λειτουργία των δημοκρατικών συνελεύσεων.

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι κατά κάποιο τρόπο μια νομική προέκταση της *Urbs*, και λειτουργεί ως μια «συνομοσπονδία πόλεων, που συγκρατούνται μεταξύ τους από

1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

4. Οι πόλεις που ίδρυσαν οι Ρωμαίοι (μαύρες κουκκίδες) και όσες προϋπήρχαν (κενές κουκκίδες) στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Καταγράφονται επίσης οι οχυρωματικές γραμμές στα σύνορα, καθώς και τα βασικότερα στρατόπεδα των λεγεωνάριων (τετραγωνάκια).

έναν επαρχιακό διοικητικό σκελετό, είναι όμως απόλυτα αυτόνομες στις εσωτερικές τους υποθέσεις» (R. Lopez). Η Αυτοκρατορία συγκεντρώνει ένα μεγάλο αριθμό πόλεων-κρατών στο μεσογειακό χώρο, δημιουργεί άλλες, εκεί όπου πριν δεν υπήρχαν, και εγκαθιστά στις δυο ακτές της Μεσογείου ένα συνεχόμενο δίκτυο από πολλές χιλιάδες μεγάλες και μεσαίες πόλεις (εικ. 4), με ή χωρίς τείχη, συχνά υποταγμένες σε ένα ενιαίο γεωμετρικό σχέδιο, που διέπει τα διά-

ΡΩΜΗ. Πόλες της αρχαίας πόλης: ΠΥΛΕΣ: 1) Porta Sanqualis, 2) Porta Quirinalis, 3) Porta Collina, 4) Porta Viminalis, 5) Porta Esquilina, 6) Porta Caelimontana, 7) Porta Querquetulana, 8) Porta Capena, 9) Porta Naevia, 10) Porta Raudusculana, 11) Porta Lavernalis, 12) Porta Trigemina. ΠΥΛΕΣ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ: 30) Porta Flaminia, 40) Porta Pinciana, 41) Porta Nomentana, 42) Porta Tiburtina 43) Porta Asinaria, 44) Porta Metronia, 45) Porta Latina, 46) Porta Appia, 47) Porta Adreatina, 48) Porta Ostiense, 49) Porta Portuense, 50) Porta Aurelia, 51) Porta Septimiana, ΓΕΦΥΡΕΣ: 84) Pons Aelius, 85) Pons Neronianus, 86) Pons Agrippae, 87) Γέφυρα άγνωστη, 88) Pons Fabricius, 89) Pons Caestius (Gratiani), 90) Pons Aemilius, 91) Pons Sublicius, 92) Pons Probi (Theodosii).

5. Κάτωση της Ρώμης στα τέλη της αυτοκρατορίας (από την Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Τέχνης).

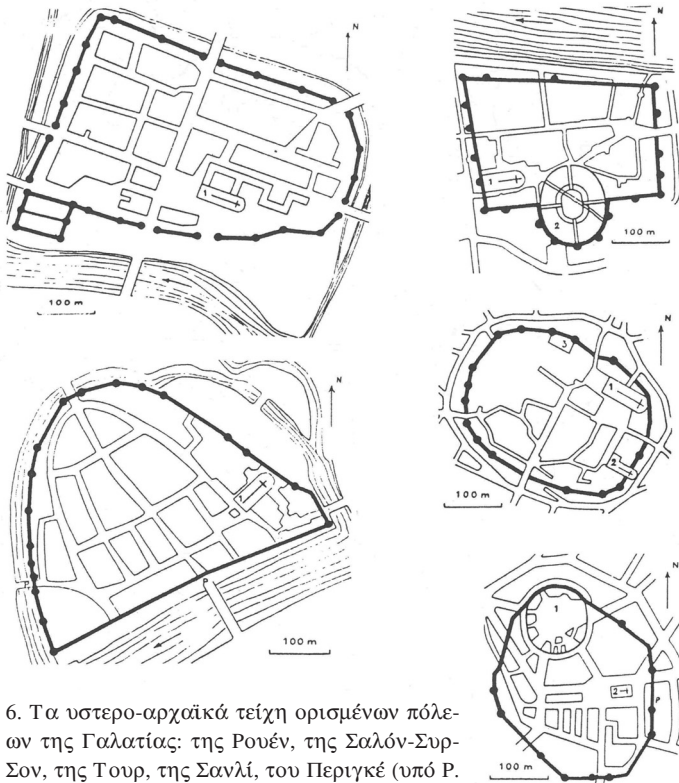
φορα αρχιτεκτονικά στοιχεία, τόσο τα δημόσια όσο και τα ιδιωτικά. Στο ειρηνικό και σταθερό πλαίσιο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το ορθολογικό σχέδιο εφορμά και πάλι από τις πόλεις στην ύπαιθρο και προσδίδει στο τοπίο τα κανονικά σχήματα των αγροτικών κλήρων, των πόλεων, των γεφυριών, των υδραγωγείων, των συνοριακών γραμμών, των καναλιών, των λιμανιών: λειτουργική υποστήριξη και πανταχού παρούσα εικόνα ενός ομοιογενούς πολιτισμού, που διαδίδεται σε μια μεγάλη γεωγραφική έκταση.

Οι αστικές μεταβολές στα τέλη της Αυτοκρατορίας

Από τον 3ο αιώνα και μετά –όταν αρχίζουν οι επιδρομές των βαρβάρων και η Αυτοκρατορία εξασθενεί– οι πόλεις χάνουν την ασφάλειά τους, αλλά αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα ως οχυρωμένα κέντρα, όπου θα μπορεί να περισωθεί η απειλούμενη λειτουργία της πολιτείας.

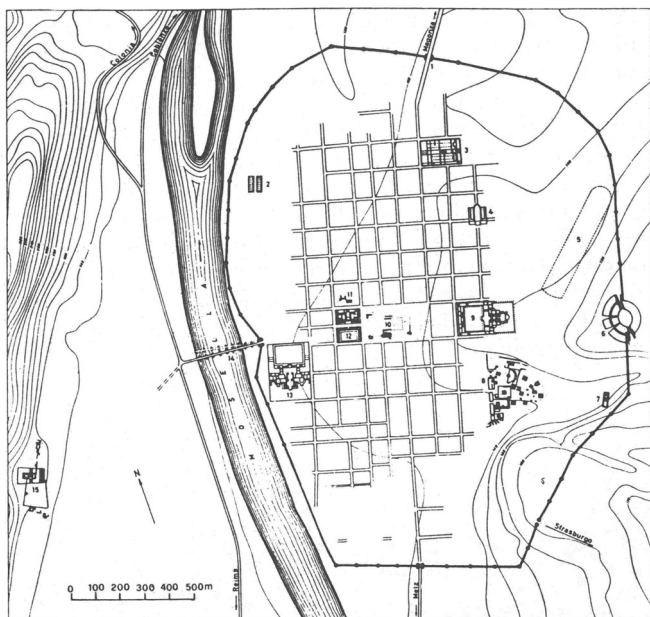
Οι πόλεις που αναπτύχθηκαν ελεύθερα υπό την προστασία της *Pax Romana* και των απομακρυσμένων συνόρων, πρέπει να περιβληθούν από τείχη, και κατά συνέπεια να επιλέξουν μια καθορισμένη μεθόριο, την οποία θα πρέπει να ισχυροποιήσουν και να υπερασπίζονται. Πρόκειται σχεδόν πάντα για το ζήτημα να συμπτυχθεί ένας πολύ εκτεταμένος και ασυνεχής αστικός χώρος, να ενσωματωθούν τα φυσικά εμπόδια –τα ποτάμια, το ανάγλυφο του εδάφους–, τα τείχη, είτε τα πρωτο-ρωμαϊκά είτε της πρώτης εγκατάστασης (στις ετρουσκικές πόλεις της Κεντρικής Ιταλίας –Βολτέρρα, Περούτζια– και στις πιο παλαιές αποικίες), τα μεγάλα οικοδομήματα που τοποθετούνται στα όρια της πιο πυκνοκατοικημένης ζώνης: τις αρένες (Μιλάνο), τα αμφιθέατρα (Περιγκέ, Τουρ, Φλωρεντία, Λούκα), τα υδραγωγεία (Νιμ).

Στη Ρώμη υλοποιείται από το 274 ο δακτύλιος των Αυρηλιανών τειχών (εικ. 5), που περικλείει ένα χώρο 1.350 εκταρίων (μόνο ένα κλάσμα του τεράστιου κατοικημένου χώρου στην πεδιάδα που εκτείνεται και από τις δυο πλευρές του Τίβερη) σε άμεση γειτνίαση με το Κάστρο Πραιτώριο (Castro Pretorio, το Δικαστικό Μέγαρο), το Αμφιθέατρο Καστρένσε (Castrense) και μερικά σημεία των υδραγωγείων. Στη Γαλατία, οι οχυρωμένες πόλεις συχνά περισφίγγουν

6. Τα υστερο-αρχαϊκά τείχη ορισμένων πόλεων της Γαλατίας: της Ρουέν, της Σαλόν-Συρ-Σον, της Τουρ, της Σανλί, του Περιγκέ (υπό P. Lavedan, *Histoire de l' Urbanisme*, Paris Laurens 1926).

ένα μικρό μέρος των προηγούμενων ανοικτών πόλεων: στο Μπορντώ το ένα τέταρτο, στη Νιμ το ένα έβδομο, στην Οτέν το ένα εικοστό. Οι περιφερικές πρωτεύουσες της Τετραρχίας –τα Τρέβηρα, το Μιλάνο, το Σίρμιο και η Νικομήδεια– επιλέγονται για τη στρατηγική τους θέση κοντά στους μεγάλους ποταμούς των συνόρων –το Ρήνο, το Δούναβη– ή πίσω από τις ζώνες των πολεμικών επιχειρήσεων, και είναι

7. Κάτοψη των Τρεβήρων στην υστερο-αρχαϊκή εποχή: (1) Πόρτα Νίγκρα, (2) *horrea* (σιταποθήκες) (3) Καθεδρικός Ναός του Μεγάλου Κωνσταντίνου, (4) Βασιλική, (5) αρένα, (6) αμφιθέατρο, (7) ναός του Herrenbrunchen, (8) ναϊτικός περίβολος του Altbach, (9) αυτοκρατορικές θέρμες (10) αγορά, (11) ανάκτορο του Vittorino, (12) ανάκτορο, (13) θέρμες της Αγίας Βαρβάρας, (14) ρωμαϊκή γέφυρα, (15) άδυτο του Lenus-Mars.

εφοδιασμένες με οχυρωματικά έργα τα οποία εξυπηρετούν τους σκοπούς τους. Μερικά τείχη πιο σημαντικά εκείνης της εποχής –της Ντιζόν, της Μπουρζ, του Πουατιέ, της Μαγεντίας– παραμένουν διαχρονικά λειτουργικά και προσαρμόζονται στην αντίστοιχη ανάπτυξη των πόλεων μέχρι τους υστερο-μεσαιωνικούς χρόνους.

Η Κωνσταντινούπολη, που επιλέχθηκε το 326 ως η νέα πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, χάρη στις εξαιρετι-

κές αμυντικές δυνατότητες που προσέφερε η γεωγραφική της θέση, ενισχύεται από τις γιγάντιες οχυρωματικές γραμμές του Κωνσταντίνου (330) και του Θεοδοσίου (414), που περιφράσσουν ένα χώρο περίπου 1.400 εκταρίων, ίσης περίπου έκτασης με τη Ρώμη. Το νερό φθάνει μέσα από υπόγεια υδραγωγεία, που δεν θα μπορούν να αποκοπούν από τον εχθρό, και αποθηκεύεται σε μεγάλες δεξαμενές. Αυτό το σύστημα, εξαιρετικό χάρη στα πλεονεκτήματα του χώρου

8. Κωνσταντινούπολη. Φανταστική άποψη σύμφωνα με τα δεδομένα της Ευρώπης του 15ου αιώνα (από την *Cronaca* του Schedel, Νυρεμβέργη 1493).

και την τεράστια τεχνική υποδομή που εξασφάλισε η Αυτοκρατορία, χαρακτηρίζει για πολύ καιρό το πρότυπο της κλειστής, της άπαρτης πόλης, όπου ακόμα και το φυσικό επίνειο –το Χρυσό Κέρας– μπορεί να φραχθεί με αλυσίδα στο στόμιο του Βοσπόρου, της πόλης που δεσπόζει σ' έναν ευρύτατο θαλάσσιο και χερσαίο ορίζοντα (εικ. 8-9). Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, τα προνόμια της Κωνσταντινούπολης κυριαρχούν στη συλλογική φαντασία τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης. Εδώ βρίσκεται ο διάδοχος των Καισάρων. Εδώ συγκεντρώνονται, σε μια ύστατη προσπάθεια περίσωσής τους, οι πολυτιμότεροι θησαυροί του ελληνορωμαϊκού κόσμου (τα γλυπτά του Φειδία, τα ζωγραφικά έργα του Ζεύξη και του Παρράσιου, ο τρίποδας των Δελφών). Από εδώ προέρχονται τα πιο εκλεπτυσμένα προϊόντα και τα έργα τέχνης, που αποτέλεσαν πρότυπα σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου.

[Η τοπογραφία της μεσαιωνικής πόλης, που είχε μία έκταση δεκατριών περίπου τετραγωνικών χιλιομέτρων, είναι πολύ γνωστή χάρη στις αναφορές τις σχετικές με τις δημόσιες τελετές, οι οποίες πραγματοποιούνταν εκεί, τις περιγραφές των αρχαίων περιηγητών και τις αρχαιολογικές ανασκαφές.

Όπως και η Ρώμη –το γεγονός αυτό μάλιστα υπογραμμίστηκε ιδιαίτερα από τους Βυζαντινούς συγγραφείς–, έτσι και η «Βασιλεύουσα» των πόλεων είχε επτά λόγους από τη μία και την άλλη πλευρά της κοιλάδας του Λύκου. Στον πρώτο λόφο υπήρχαν η Ακρόπολη, η Αγία Σοφία και η Αγία Ειρήνη, στο δεύτερο η αγορά του Κωνσταντίνου, ο

* Το εντός αγκυλών κείμενο, συμπλήρωση της Ελληνικής έκδοσης.

τρίτος λόφος περιελάμβανε το Νυμφαίο (υδρονομείο) του Μάξιμου και το Καπιτώλιο, ο τέταρτος κατεχόταν από τους Αγίους Αποστόλους, ο πέμπτος στέγαζε την κινστέρνα του Βώνου, ο έκτος εκείνη του Άσπαρ και επεκτεινόταν έως το μοναστήρι της Χώρας και την πύλη Χαρισίου (σήμερα της Αδριανούπολης), ενώ ο έβδομος λόφος περιελάμβανε την αγορά του Αρκαδίου και την κινστέρνα του Μωκίου. Η Κωνσταντινούπολη, όπως και η Ρώμη, διαχωρίστηκε σε δεκατέσσερις περιοχές (ρηγιώνες), που διατηρήθηκαν έως το τέλος της Αυτοκρατορίας, δηλαδή:

Πρώτη περιοχή στα βορειο-ανατολικά με, αργότερα, τον Άγιο Λάζαρο, το παλάτι των Μαγγάνων, τον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων, την Αγία Μαρία την Οδηγήτρια, τον Σωτήρα, το ναυπηγείο των Μαγγάνων, τον πύργο των Μαγγάνων, την Αγία Βαρβάρα.

Δεύτερη περιοχή στα δυτικά, με την Ακρόπολη, την Αγία Ειρήνη, την Αγία Σοφία, το θέατρο (Theatrum Minus) του Σεπτίμιου Σεβήρου και τη στήλη των Γόθων.

Τρίτη περιοχή στα νότια, με τον Ιππόδρομο, την Αγία Ευφημία, το λιμάνι Σοφιανό, τους Αγίους Σέργιο και Βάκχο, την Αγία Αναστασία, τους Σαράντα Μάρτυρες, την κινστέρνα του Φιλόξενου.

Τέταρτη περιοχή ανάμεσα στον πρώτο και το δεύτερο λόφο, με το Χρυσό μιλιαρήσιο (το Μίλιον), μεγάλη αψίδα με ψηφιδωτή διακόσμηση, που περιείχε τον πρώτο μιλιοδεϊκτη, από τον οποίο μετρούνταν όλες οι αποστάσεις της Αυτοκρατορίας, και τη Θεοτόκο των Χαλκοπρατείων.

Πέμπτη περιοχή, στα βόρεια της αγοράς του Κωνσταντίνου, με το λιμάνι του Προσφορίου και την αποβάθρα των Χαλκηδονίων, όπου αργότερα θα εγκατασταθούν τα γενοβέζικα εμπορικά πρακτορεία.

1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Έκτη περιοχή, με την αγορά του Κωνσταντίνου, τη Μεγάλη Στοά και το λιμάνι του Νεωρίου· η περιοχή στέγαζε τα πρακτορεία των εμπορών της Πίζας, του Αμάφι και της Βενετίας.

Έβδομη περιοχή, με τη στήλη και την αψίδα θριάμβου του Θεοδόσιου, το λιμάνι του Κοντοσκαλίου στο Μαρμαρά και, μάλλον, τις εκκλησίες του Αγίου Παύλου, της Αγίας Ειρήνης, της Αγίας Αναστασίας και του Αγίου Ακακίου.

Όγδοη περιοχή, με την αγορά του Τάυρου ή του Θεοδόσιου, το Καπιτώλιο, ένα μέρος της αγοράς του Κωνσταντίνου και τη βόρεια στοά της Μέσης.

Ενάτη περιοχή, ανάμεσα στη Μέση και τη Θάλασσα του Μαρμαρά, με το ναό του Μυρελαίου και το μικρό λιμάνι του Καισαρίου.

Δέκατη περιοχή, στο Κέρας, με το Μέγα Νυμφαίο, που συνέλεγε τα ύδατα και τα προωθούσε στο υδραγωγείο του Ουάλη, τη στήλη του Μαρκιανού, τις θερμές του Κωνσταντίνου, το παλάτι της Πλακιδιάς, το υδραγωγείο του Ουάλη.

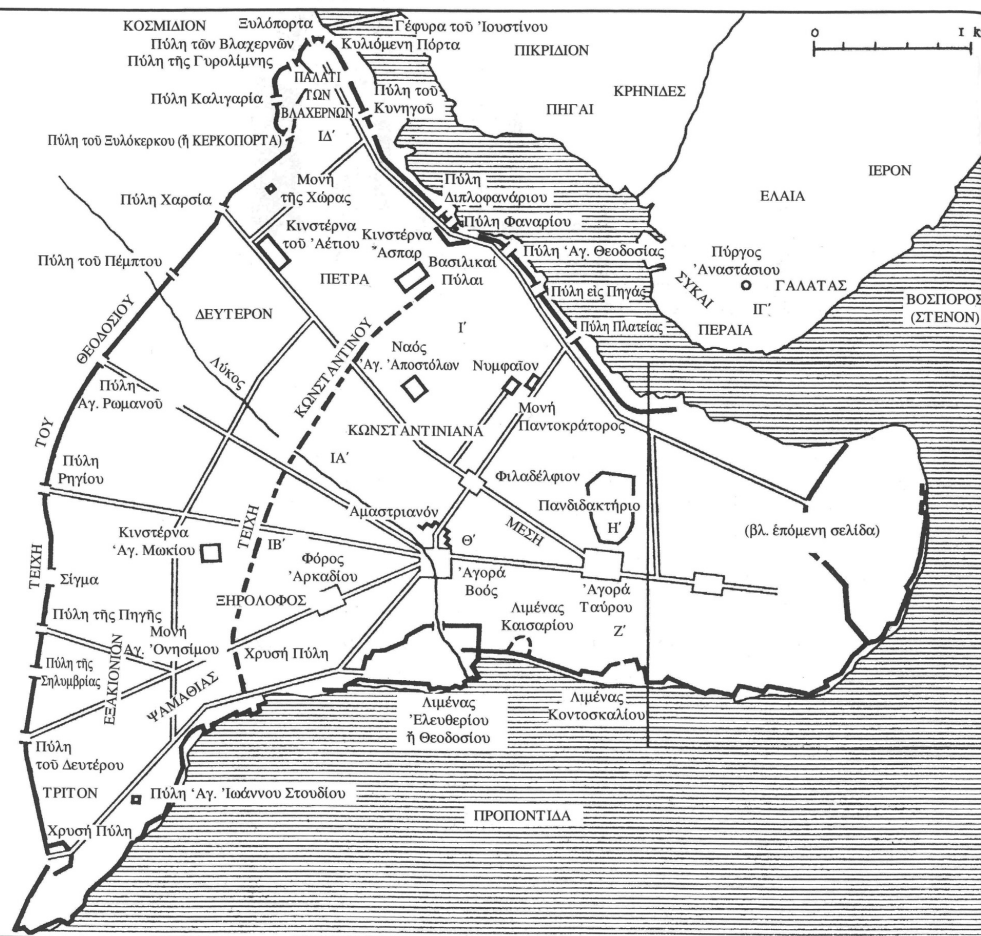
Ενδέκατη περιοχή, με την αγορά του Βοός, τις εκκλησίες των Αγίων Αποστόλων, της Παναγίας Παναχράντου, του Παντοκράτορα, του Πανεπόπτη και το μοναστήρι του Κωνσταντίνου Λιβός.

Δωδέκατη περιοχή, με ένα μέρος της αγοράς του Βοός, την αγορά του Αρκαδίου, το λιμάνι του Ελευθερίου, τη μονή του Δίου.

Δέκατη τρίτη περιοχή, στην άλλη πλευρά του Κέρατος, η σημερινή συνοικία του Γαλατά.

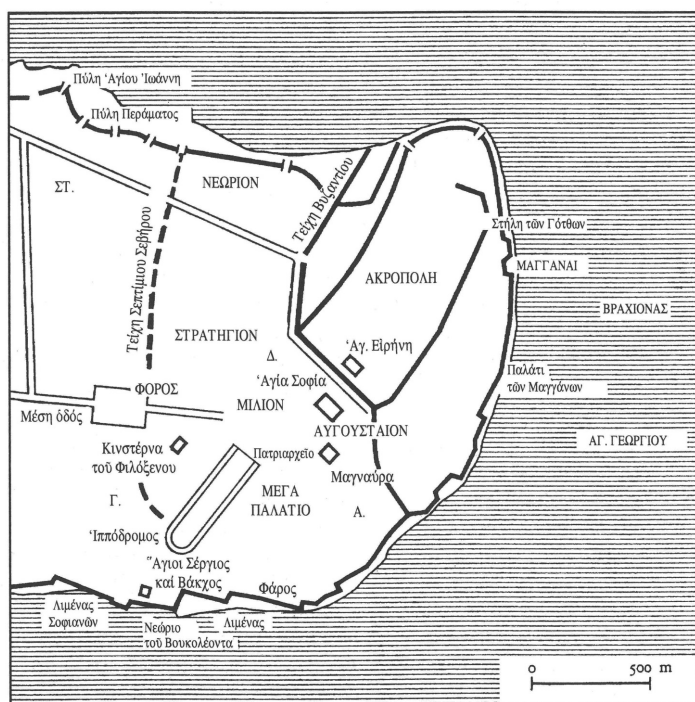
Δέκατη τέταρτη περιοχή, που λεγόταν Χώρα (ύπαιθρος) ή Εξωκίονιον (έξω από την κολόνα που εγέρθηκε στη Χρυσή Πύλη του περιβόλου του Κωνσταντίνου), με την εκκλησία των Βλαχερνών κι αργότερα με το παλάτι των Βλαχερ-

Η ΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

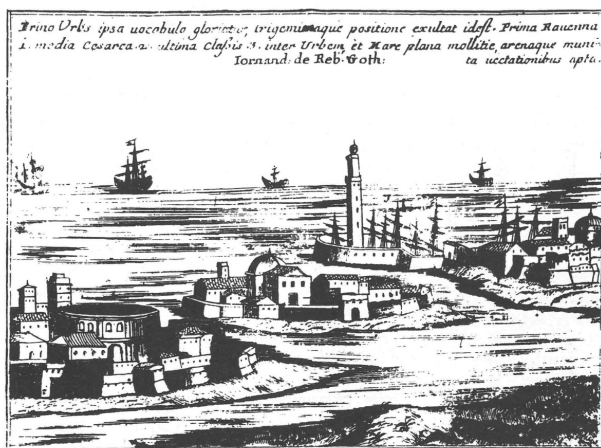

9. Τοπογραφικός χάρτης της Κωνσταντινούπολης.
(E. Mamboury)

1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

(Αναδημοσίευση από το «Βυζαντινό Πολιτισμό», του André Guillou, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

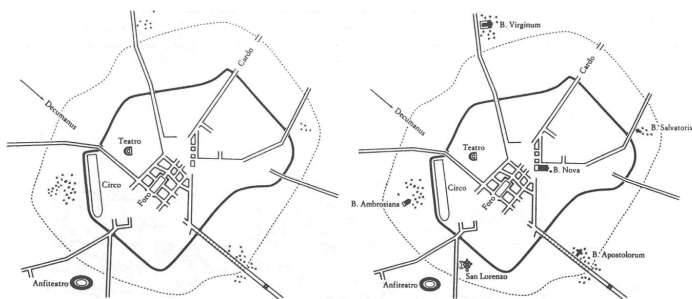
10. [Ραβέννα (1), Καισάρεια (2) και Classe (3). Χαρακτική αναπαράσταση του Vincenzo Coronelli (από το *Ravenna ricercata antico-moderna*, 1706).

νών, στο σημείο που ενώνονταν τα τείχη του Ηράκλειου με εκείνα του Μανουήλ Κομνηνού].

Μετά τη διχοτόμηση της Αυτοκρατορίας, με το θάνατο του Θεοδόσιου, η πρωτεύουσα του Δυτικού Κράτους μεταφέρεται στη Ραβέννα, η οποία προστατεύεται από τα γύρω έλη, αλλά επικοινωνεί από τη θάλασσα με την Αυτοκρατορία μέσω του λιμανιού του Αυγούστου, που έχει δημιουργηθεί στη ζώνη του Classe. Το πρωτόγονο ρωμαϊκό *oppidum* (σ.τ.μ. ονομασία κάθε πόλης πλην της Ρώμης) μεγθύνεται ολοέν και περισσότερο κατά τον 5ο αιώνα, και εμπλουτίζεται από κοσμικά και θρησκευτικά μνημεία, που θα παραμείνουν υποδείγματα αυλικής αρχιτεκτονικής για όλο το δυτικό κόσμο (εικ. 10).

Από τον 4ο αι. και μετά, τα σύμβολα και τα κτίσματα

1. Η ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

11. Μιλάνο. Κατόψεις περί το 300 μ.Χ. και το 400 μ.Χ. [υπό R. Krautheimer, *Three Christian capitals. Topography and politics* (1983), εκδόσεις Einaudi, Τορίνο 1897].

του Χριστιανισμού επεμβαίνουν για να χαρακτηρίσουν, και κατά κάποιον τρόπο να αλλάξουν, τη δομή των πόλεων.

Το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανικών εκκλησιών συνδέεται με τους τάφους των αγίων και με τα κοιμητήρια, που, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή νομοθεσία, βρίσκονται έξω από τα τείχη. Αρκεί να σκεφθούμε τη Ρώμη, όπου το μεγαλύτερο μέρος των βασιλικών του Κωνσταντίνου –του Αγίου Πέτρου, του Αγίου Παύλου, του Αγίου Λαυρέντιου, της Αγίας Αγνής, των Αγίων Μαρκέλλου και Πέτρου, του Αγίου Σεβαστιανού– βρίσκονται έξω από τα τείχη του Αυρηλίου, ενώ δύο άλλες –του Αγίου Ιωάννη του Λατερανού και του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα– βρίσκονται ακριβώς από μέσα. Ο σταυρός που σχηματίζεται από τις εκκλησίες του Αγίου Πέτρου, του Αγίου Παύλου, του Αγίου Ιωάννη και της Σάντα Μαρία Ματζιόρε, και υλοποιήθηκε γύρω στο 365 έξω από τη νόμιμη περίμετρο των τειχών του Ρωμαίου

αυτοκράτορα Σέρβιου Τούλλιου, έχοντας ως επίκεντρο το Κολοσσαίο, που θεωρείται ως το αιώνιο σύμβολο της πόλης, γίνεται ένα από τα σημαντικότερα πρότυπα αστικού προσανατολισμού και εγκαθιδρύει τον πολυκεντρικό χαρακτήρα της παπικής πόλης, σε όλη την περίοδο που ακολουθεί.

Ο Άγιος Αμβρόσιος ανεγείρει στο Μιλάνο, πέρα από τον καθεδρικό ναό της Αγίας Θέκλας στο κέντρο της πόλης, τις βασιλικές *extra moenia* (εκτός των τειχών): αυτή που φέρει το όνομά του, η οποία στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από την περίφημη ρωμανική εκκλησία, του Αγίου Σιμπλικιανού, του Αγίου Λαζάρου και του Αγίου Λαυρεντίου (εικ. 11). Ίσως, ύστερα από υπόδειξή του, δημιουργούνται στην Μπολόνια οι «τέσσερις σταυροί» στο εξωτερικό των τειχών. Στην Κωνσταντινούπολη, οι μεγάλες αυτοκρατορικές εκκλησίες –η Αγία Ειρήνη και η Αγία Σοφία, που συνδέονται με το παλάτι στο ανώτατο σημείο, ο επιτύμβιος ναός των Αγίων Αποστόλων στην εξωτερική πλευρά– είναι οι θεμέλιοι λίθοι, στους οποίους στηρίζεται η ανάπτυξη της πόλης και δεσπόζουν στην αστική σκηνή, πριν ακόμα ανοικοδομηθούν από τον Ιουστινιανό.

Στα κτίρια αυτά καταδηλώνεται, εκτός από το μνημειώδη ζήλο των ρωμαϊκών δημόσιων έργων, και μια απομάκρυνση από την κλασική αρχιτεκτονική παράδοση, με πολλές συνέπειες, όπως είναι φυσικό, και σε αστική κλίμακα. Τον 4ο αιώνα, βρίσκεται σε εξέλιξη η απόπειρα να δοθεί μορφή στους μεγάλους χώρους, που άλλοτε η αρχαία παράδοση κάλυπτε με δικά της μέσα. Να προσαρμοσθούν, δηλαδή, οι χώροι σε ένα πλέγμα εύπλαστων στοιχείων που θα έχουν εξομαλυνθεί και τοποθετηθεί ιεραρχικά στους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς του ελληνορωμαϊκού πνεύματος, το

οποίο επέτρεπε να αξιολογήσει κανείς το χώρο με μια μονάχα ματιά, πριν ακόμα τον περιηγηθεί. Μάλιστα, η βασιλική του Μαξεντίου, στη Ρωμαϊκή Αγορά, είναι μια από τις πιο επιβλητικές κατασκευές, που υπακούουν σ' αυτή τη λογική. Για τους ναούς της ίδιας εποχής επιλέγεται ένα άλλο κατασκευαστικό και μορφολογικό πρότυπο, της βασιλικής με αμφικλινή στέγη –λιγότερο δαπανηρό, λιγότερο ανθεκτικό, λιγότερο μελετημένο από στατική άποψη– όπου κίονες, θριγκοί και τόξα γίνονται δευτερεύοντα στοιχεία, εντυπωσιακά μεν, από άποψη διακόσμησης, αλλά αδιάφορα απέναντι στις αναλογίες των κενών χώρων. Το βάθος των χώρων δεν μπορεί να υπολογιστεί προκαταβολικά και πρέπει να δοκιμαστεί εμπειρικά με τη μετακίνηση ανάμεσα σε μιαν αλληλουχία ισοδύναμων στοιχείων.

Πρόκειται για τα ένδοξα λείψανα ενός παραδοσιακού οπτικού δραματολογίου που συγκεντρώθηκαν για να συνθέσουν τους επιβλητικούς χώρους που περιγράφονται στα σύγχρονα κείμενα. «Fulgore corruscans aula», έγραφε η επιγραφή στο χρυσό σταυρό που ο Κωνσταντίνος και η Ελένη δώρισαν στον Άγιο Πέτρο. Αλλά, με τον τρόπο αυτό, αρχίζει η αποσύνθεση και η διάλυση του αρχαίου αρχιτεκτονικού κόσμου. Καθένα από τα στοιχεία μπορεί να μελετηθεί εκ νέου από μόνο του και από αυτή την αναθεώρηση θα γεννηθεί ένα νέο τοπίο.